

УДК 821.161.2-1.09

Фоміна Лілія

СУБ'ЄКТНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЛІРИЧНОГО ТЕКСТУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЯХ СУЧАСНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

У статті розглядається суб'єктна сфера ліричного тексту на матеріалі поетичної творчості М. Вінграновського. З'ясовуються форми присутності автора в тексті як суб'єкта свідомості й суб'єкта художньої діяльності. Основна увага акцентується на національній детермінованості ліричного суб'єкта та формах її індивідуальної творчої репрезентації.

Ключові слова: текст, інтенція, ліричний суб'єкт, суб'єктна сфера, автор, авторська свідомість, ліричний нарратив.

В статье рассматривается субъектная сфера лирического текста на материале поэтического творчества Н. Винграновского. Определяются формы присутствия автора в тексте как субъекта художественной деятельности. Основное внимание акцентируется на национальной детерминированности лирического субъекта и формах ее индивидуальной творческой репрезентации.

Ключевые слова: текст, интенция, лирический субъект, субъектная сфера, авторское сознание, лирический нарратив.

The article examines subjective sphere of the lyrical text based on the poetry of M. Vingranovsky. It is cleared the forms of the presence of the author in the text as the subject of the consciousness and the subject of the artistic activity. The basic attention is accented on the national determination of the lyrical subject and forms of the individual artistic representation.

Key words: text, intention, lyrical subject, subject sphere, author, author's consciousness, lyrical narrative.

В умовах посттоталітарного суспільного простору у зв'язку з тенденціями філософської та соціокультурної реабілітації людини постає потреба актуалізації особистісного начала при вивченні структурно-функціональних рівнів художнього твору. Відтак виникає необхідність докорінного перегляду та переосмислення одного з базових понять літературознавства – категорії автора, його *присутності / відсутності* в тексті. Сьогодні існують різноманітні погляди (нерідко – полярні) на авторську свідомість і присутність авторського “Я” в ліричному наративі. Багатозначним є сам термін “автор”. Проникнення в українську філологічну науку європейських концепцій на позначення відповідних понять, пов'язаних із категорією автора та авторського “Я”, зумовило вживання дефініції різних типів наратора. З огляду на полісемантичний характер цієї категорії “помітно зростає вага досліджень, спрямованих на вивчення суб'єктних форм ліричного вираження авторського “Я” та їх взаємодії в межах певної поетичної системи, які в сучасному літературознавстві виростають в один із найбільш продуктивних шляхів аналізу лірики” [7, 237]. У науковому дискурсі окреслюється нова стратегія у трактуванні автора як “носія мислення”, ліричного суб'єкта, що інтегрує стильову цілісність художнього твору. Дедалі частіше з'являються праці, в яких теорія автора досліджується в безпосередньому зв'язку із структурно-суб'єктним аналізом тексту, формується новий зміст поняття авторської свідомості, вивчається категорія автора в контексті системного розуміння твору, досліджується художній текст як модус експлікації авторського “Я” на основі здобутків світового (Р. Барт, М. Бахтін, В. Виноградов, Р. Інгарден, Б. Корман, В. Прозоров, М. Фуко) та українського (Л. Голомб, Г. Клочек, М. Кодак, В. Смілянська, М. Ткачук, І. Франко) літературознавства.

У ліриці М. Вінграновського спостерігаємо посилення суб'єктивного начала, що зумовлює чітко виражену позицію автора в художньому тексті. Культивоване поетом авторське “Я” інтегрує біографічного та феноменологічного автора, засвідчує функціональну роль митця у виникненні естетичної реальності як суб'єктивно трансформованої дійсності, абсолютизує його світоглядну позицію в творі, актуалізує особливості діалогу з реципієнтом. Специфіка “слідів” автора, його

присутності в ліричному наративі поета корелює з проблемами творчої індивідуальності, своєрідності художнього мислення та стилю. Образність митця тісно пов'язана з фольклорними джерелами та міфопоетичним змістом. Їх перехід в естетичний простір тексту переважно координується автором. Чітко окреслена персона в художньому просторі лірики М. Вінграновського потверджує думку Аристотеля про те, що в ліриці “виклад здійснюється від “Я” [1, 41]. Тут “за асоціативними законами якогось незбагненого кінематографічного монтажу вражень / почувань створюється розлога лірико-філософська ситуація з багатьма сюжетними лініями, сфокусованими в одному авторському “Я” [18, 312].

Останніми роками спостерігаємо особливе зацікавлення з боку літературознавців постаттю М. Вінграновського, а відтак і широкий діапазон рецепції та оцінок його поезії. Різні напрямки дослідження творчості митця репрезентовано в критичних працях Т. Бахтіарової, С. Богдан, О. Гальчук, І. Дзюби, Ю. Коваліва, В. Моренця, В. Слапчука, Л. Талалая, Л. Тарнашинської, котрі обсервують образні концепти в його семіосфері та актуалізацію ним культурних контекстів, з'ясовують проблеми просторової організації лірики, фольклорності митця, специфіки його мовотворчості тощо. Аспекти художньої парадигми поета осмислено в давнішому літературно-критичному нарисі “Микола Вінграновський” (К., 1989) та багатьох сучасних публікаціях Т. Салиги. В цілому ж багатоаспектна проблема авторського “Я” в ліриці М. Вінграновського поки ще не стала вихідною точкою літературно-критичної рецепції його спадщини, а відтак об'єктом спеціального наукового вивчення, незважаючи на те, що його художня творчість явила “органічну єдність із ним самим як особистістю. Це той рідкісний випадок, коли ним нечасто природа обдаровує мистецьке середовище, коли внутрішня сутність поета – його художня свідомість – була максимально адекватною його зовнішньому образу” [18, 283]. Окремі аспекти порушеної наукової проблеми окреслені в локальних публікаціях Л. Копейцевої, Л. Кужільної, В. Слапчука. Детальніше їх розглядає в своїх багатьох статтях Л. Тарнашинська. Названі й деякі інші праці не формують цілісного уявлення про функціональну роль автора й не створюють повного вра-

ження щодо виявлення авторського “Я” на різних структурних рівнях тексту, а відтак і специфіки суб’єктної сфери його лірики. В сьогоднішньому літературознавстві рефлексія з цього приводу перебуває поки що на стадії становлення. Саме цим і зумовлюється актуальність порушеної у статті проблеми, що підсилюється дискусійністю проблеми автора й авторської свідомості в сучасному літературно-теоретичному дискурсі. Мета статті – з’ясувати форми репрезентації ліричного суб’єкта як носія авторської інтенції у поезії М. Вінграновського. Основним завданням бачимо виявлення й характеристику аспектів національної детермінованості суб’єкта лірики на основі аналізу художнього та мемуарного матеріалу.

У контексті творчості свого літературного покоління М. Вінграновський помітно вирізнявся націленістю на психологізм ліричної автоінтерпретації значимих спонтанних проявів глибини душі ліричного героя. Його авторське “Я” тотожне з Я-центричністю та україноцентричністю. Художній світ поета структурований переважно детермінантами суб’єктної структури (психологічне, соціальне, національно-екзистенційне, мовне тощо). Одним із присутніх модусів репрезентації ліричного суб’єкта в авторському тексті є його гранична національна визначеність, що виявилась у “злитості” колективного та індивідуально-авторського “Я”. Автопсихологічний суб’єкт його лірики включений у буття нації, до певної міри асимілюється з нею (“Бо хочу я, щоб на чолі мого народу / Світився знак і від мого життя ...”). Суб’єктними конфігурантами ліричного нарративу поета виступають синхронно функціональні особистісне “Я” та колективне “Ми” як невіддільні духовні субстанції. Крізь ліричного суб’єкта проглядає людина, яка відкриває читачеві присутність власного “Я-буття” українця й водночас колективного “Ми-буття” народу. Обидві конфігурації є моносуб’єктними, створеними за принципами гомогенізуючої парадигми. У віршах означеного тематичного поля вони відчутно міметичні. Ліричному суб’єктові (індивідуальному й колективному) властива іманентна громадянськість (“Я – гнівний меч його, що від Дніпра до звезд!”; “Бо ми – народ / І води наші – крик з любов’ю ...”). Джерелом інтенції тут, безумовно, виступає національно свідомий автор.

Національну визначеність ліричного суб'єкта поезії М. Вінграновського слід розглядати, як, власне, й питання національного в художньому творі загалом, у “широкому неполітизованому сенсі – як світоглядно-ідеологічну матрицю”, що лежить в основі формування тексту. Національну ж ідентичність того чи того автора, за переконанням Д. Наливайка (в нашому випадку він говорить про Т. Шевченка), засадничо визначає категорія “етнонаціонального й народного” [12]. Н. Шумило говорить про такі засадничі риси національної своєрідності літератури, як зв'язок з “національним психологічним ґрунтом”, “сповідання ідеї іманентного менталітетові національного розвитку” [20, 38]. М. Вінграновський якраз належить до письменників, іманентних українській ментальності. Національна тема в її широкому тематичному спектрі становить емотивно-ментальну основу його творчості, визначає семантику й тональність віршів, формує значущі структурно-функціональні рівні художнього тексту, його індивідуальні коди. В цьому переконує всепроникність національного духу в ліриці митця, її висока патріотична напруга, “артистична” (Д. Наливайко) трансформація народнопоетичного генетичного коду. Патріотичний пафос лірики М. Вінграновського є, з одного боку, проявом екзистенційної сутності особистості автора, а з іншого – його соціальної, громадянської визначеності. “Мотиви інтимного й громадянського у нього – чи не єдиного в сучасній українській поезії – не існують окремішнього, навіть не перебувають у щасливій гармонії, а, взаємопроникаючи, творять своєрідний сплав високої ліричної температури” [2, 143]. Відповідно в його авторській моделі світу вчуваються кілька голосів наратора, що передаються двома мовами: екзистенційною мовою автора (аналог його особистої, егоцентричної) та мовою універсальною (вербалізація архетипів, що усвідомлюються як щось інтуїтивне). Екзистенційна мова поета містить досить виразне “Я” [11, 196].

Сутнісною ознакою національної визначеності ліричного суб'єкта творчості М. Вінграновського є його здатність органічно зливатися з буттям народу, мислити народними категоріями (морально-етичними, естетичними, соціальними), а не просто орнаментувати свої тексти “під народ”. Поет вбачає до-

цільність кожного художнього образу тільки “у відповідності народній психології, моралі” [14]. В його віршах, безвідносно до часу написання, ліричний суб’єкт репрезентує начало народної самості (ідентичності):

*...Бо він народ. Бо він глагол життя.
Він зміна змін. Йому нема заміни.
Бо він один крізь весни і крізь зими
Веде свій слід з не бути у буття [4, 146].*

Чуття кровної спільності з народом, його традиціями, багатотою духовною культурою, історією стає об’єктом художнього осяяння численних віршів поета і особливо ясно прочитується в багатому синонімічному ряді епітетів, що несуть у собі надзвичайно розмаїті виражальні нюанси. Лексема “народ” (земля, Вітчизна, Україна) в його ліриці поєднується з такими частотними епітетами (“безсмертний”, “гордий”, “чесний”, “славний”, “добрий” і под.), які потверджують нерозривний зв’язок автора з життям народу, формують ідейний пафос багатьох його віршів (“Народе мій! Поки ще небо...”, “Величальна народові”, “І є народ...”). Національна визначеність ліричного суб’єкта увиразнюється з допомогою широкого інтертекстуального поля авторського тексту. Так, використовуючи шевченківські ремінісценції й водночас вводячи у власний текст новітню образність, нову лексику й понятійну атрибутику, поет заявляє про чуття спільності з народом: “Я на сторожі коло тебе / Поставлю атом і добро” [3, 24]. Його лірика, за словами Л. Тарнашинської, “аж стогне народним стражданням і болем, всотаним плоттю мільйонів людей, його рідним “кукурудзяним народом” [...] упродовж багатьох поколінь, приречених на складний історичний шлях, на довгі пошуки своєї національної ідентичності” [18, 308]:

*В суцільних ворогах пройшли роки-рої,
Руїна захлинається руїною.
Ми на Вкраїні хворі Україною,
На Україні в пошуках її... [4, 229].*

Відповідно до концепції створюваної поетом художньої реальності, співмірної з національною картиною світу, авторське “Я” рухається у бік множинної (“іншої”) свідомості, що надає йому ознак певної дискретності, а суб’єкту сферу його тексту робить поліфігурною завдяки інтертекстуальному потенціалу. Делегуючи свої національно детерміновані інтенції дешифраторові смислового коду громадянського тексту (реципієнтові), М. Вінграновський з метою увиразнення авторської позиції (ідеї) апелює до суб’єктів національного голосу інших, добре впізнаваних читачем текстів (у нашому випадку – Т. Шевченка), свідомо розраховуючи на кінцеву інстанцію у формі колективного реципієнта. Від цього його ліричний наратив подекуди набуває дидактичного характеру.

Суб’єктна сфера багатьох віршів М. Вінграновського (“Плач Ярославни”, “Моя молитва”, “Мерані”, “Присвячую Ніколозу Бараташвілі”, “Гайявата”, “Повернення Хікмета” та ін.) будується на “взаємодії рівноправних суб’єктних форм в одному і тому творі” [15, 103], створюючи ефект “поетичного багатоголосся” (Б. Корман). Тут кожен із ліричних суб’єктів “говорить” “від себе” і бачить свій світ, а автор поміщає в свою свідомість і світ цих героїв” [10, 302]. Внаслідок такої естетичної стратегії суб’єкт ліричного висловлювання дістає можливість увиразнювати особисті рефлексії над питаннями національної проблематики. Біографічний автор тут прочитується доволі прозоро. Авторське “Я” поета пристрасне й патетичне, без “театралізації” та ліричного “маскування”. Його національно ангажовані вірші надзвичайно щирі. Вони написані, “за висловом Блока, як перед Богом, без оглядання на будь-які ідеологічні доктрини чи запити часу” [17, 126]. У громадянській ліриці М. Вінграновського порушено найголовнішу проблему його творчості – “проблему серця і чола народу”. В інтерв’ю газеті “Літературна Україна” він говорив про те, що “народ – не полігон, і політичні експерименти над ним мусять закінчитися” [...] “суверенність кирзових чобіт, ватяних куфайок, знекровлених рик і земель, отруєного повітря, суверенність капітальних черг і суверенність Чорнобиля” боліли йому не напоказ – по-справжньому” [18, 296]. Звідси – глибина почуттів і активність його ліричного героя щодо вирішення національних проблем. Про свій дієвий

патріотизм поет заявив ще в ранньому вірші “Вінок на березі юності” (1957 р.) і не зраджував цьому чуттю до останніх днів:

*Я повен мрій про велелюдну згоду,
Бо дням моїм не буде вороття,
Бо хочу я, щоб на чолі народу
Світився знак і від мого життя [4, 85].*

Крізь ліричного суб’єкта проглядається людина, яка, за словами П. Іванишина, “привідкриває не лише індивідуальну національну присутність, власне чи чуже Я-буття українця, а й колективне Ми-буття народу (загальнонаціональне тут-буття)” [9, 238]. Лірика поета яскраво ілюструє основні аспекти національно-екзистенційної концепції відомого англійського вченого Е. Сміта, який розглядав національну ідентичність народу (індивіда) як “найважливішу” і “найповнішу”: “Національна ідентичність становить головну форму колективної ідентичності. Хоч які почуття в індивідів, національна ідентичність стає домінантним критерієм культури та ідентичності, єдиним принципом урядування і центральним фокусом соціально-економічної активності” [16, 176]. Свого часу М. Рильський у статті “Батьки і діти”, аналізуючи творчість шістдесятників, говорив, що із привітних ним поетів М. Вінграновський “найбільш національний” [13, 563]. В одному з інтерв’ю поет зізнавався в своїх національних переконаннях, що свідчить про їх іманентність авторському світовідчуттю: “Національна гідність кожного народу вирішувала і вирішує все. Без національної гідності, без національної свідомості, без відчуття особистого Я, кожен народ, хоч би яким великим чи малим він був, стає похмурою, роздратованою масою ходячих людей [...] Такий народ зневажають усі, і, в першу чергу, в душі він зневажає себе сам” [5]. Численні автокоментарі свідчать про виразну ідейну окресленість суб’єкта ліричного наративу поета, що корелює з його авторським “Я”. Національно детермінований ліричний суб’єкт тут можна охарактеризувати як “мій образ мене самого” (М. Бахтін).

Ліричні рефлексії М. Вінграновського виявляють різноманітні синонімічні й метафоричні конотації концепту Україна, його поліструктурний і полісемантичний художній простір. Поет свідомо інтенціює свої твори на проблеми націєтворчого

характеру (“Остання сповідь Северина Наливайка”, “Ніч Івана Богуна”), відверто декларуючи з допомогою закличних інтонацій та багатократних повторів ідею нездоланності народу:

*Ми тут. Ми є. Ми – всі. Ми – гурт.
Єднаймося! Ми той є ґрунт
Подій майбутніх, вирішальних [4, 219].*

Патріотизм поета дієвий, віра в щасливу долю України стає тим емоційним “нервом” лірики, що надає їй особливої динамічності та імпульсивності звучання. Єдність зі своїм народом, здатність до самопожертви заради нього передається через контрасти й порівняння (“Та як небо в нашому Дніпрі, / Так в тобі не спить хай Україна”). Високий рівень почуттєвої експресії й ліризму засвідчують різноманітні фігури поетичного синтаксису та гіперболізацію зображуваного (“Хай вона не спить в тобі повік, / Бо вона – для тебе і для світу”). І це не патетика, а художня правда, що корелює з життєвою правдою самого поета.

Концепт “Україна” локалізується в художньому просторі авторського тексту М. Вінграновського і в такий базовий метафізичний тематичний “вузол”, як “Україна-Бог” (“Я вірю в Бога – в Україну. / Вона мій Бог і поводитир...”). Могутня містерія єднання нації з Богом, виведення їх на одну площину етики та естетики становить потужне генеративне начало індивідуального стилю митця, сутнісне ядро коду його художніх текстів, а відтак і ймовірний варіант їх дешифрування. Цей парадигмальний для творчості поета концепт легко відчитується і в імпліцитній сфері тексту, нерідко оприсутнюючись латентно, функціонуючи і в його інваріантах, котрі корелюють із національним дискурсом. У цьому зв’язку звертаємо увагу на образний концепт ступу, що в творчості поета існує на різних рівнях – окремого мотиву, мікросюжету, художнього прийому тощо. Однак об’єднуючою їх ланкою у кожному випадку виступає національна семантика, нерідко – фольклорна персоніфікація чи історіософська алюзія:

*...В мені ти зачата Дніпром і степами,
Задумою скіфа зігріта у темені,
У житті обкошена тихо серпами... [4, 97].*

Істотно, що “ота всеприсутність образу України, всепоглинальність любові до неї” (І. Дзюба) поліфонічно варіюється в усій творчості М. Вінграновського, безвідносно до ідейно-тематичного комплексу, жанрової природи чи архітектонічної партитури тексту. Так, в інтимній ліриці характерний для поета універсальний образ жінки зазвичай становить собою модифікацію образу жінки-Вітчизни (“Вона – самозбереження народу. / І мову, кров його і вроду / Їй доля зберегти дана”). Ці смисли набувають виняткової національної виразності й у відверто інтимних рефлексіях поета своєю свідомою настановою на фольклорну стилістику та національну образність. Подібно до О. Блока, поет порівнює рідну землю з дружиною (“Дружиною приснились ви мені...”). Врешті-решт Україна в ліричному наративі митця “перетворюється на суб’єктивну даність” [11, 198].

Національна визначеність ліричного суб’єкта поезії М. Вінграновського кодується біномом *батьківщина / мова*, потрактованим Г.-Г. Гадамером у такий спосіб: “В реальному вимірі батьківщина – це передусім мовна батьківщина, бо саме в рідній мові струменить уся близькість до свого, у ній – звичаї, традиції й знайомий світ” [6, 188]. Мовностилістичний потенціал великою мірою маркує національну специфіку поетичних текстів М. Вінграновського. Дослідники його творчості в один голос відзначають, що “українське слово постає в ньому шляхетним і вишуканим”, а “лексичні, морфологічні, синтаксичні дива української мови” називають просто “вражаючими” [8, 18]. В декодуванні його текстів легко відстежити домінування ментально маркованих лексем, котрі концентрують змістове ядро й емоційне навантаження всієї лірики і виступають ключовими словами-образами. Він вельми часто послуговується топоніми та їх різновидами на означення локусу української землі: “Мій Києве...”, “Поїду з Києва...”, “Український прелюд”, “Скажи мені, Дніпре...”, “Повернення до Львова”, “Поїхали на Сквиру” та ін. Топоніми та лексичні символи Батьківщини в ліриці поета характеризуються варіативністю номінацій, яким відповідають індивідуальні, своєрідні комплекси чуттєвих образів та асоціацій.

Отже, національна визначеність ліричного суб’єкта із суб’єктом колективним, що визначає “змістово-суб’єкту сфе-

ру” (Б. Корман) лірики М. Вінграновського, потверджує засадничі тези німецького філософа М. Гайдеггера про основоположність елементів національного буття для мистецтва, що є, за його переконанням, “джерелом творців і джерелом охоронців, а значить джерелом завершено історичного тут-буття народу” [19, 302]. Творчість М. Вінграновського явила яскравий взіреть діалектичної єдності національного та загальнолюдського начал. Ліричний герой його поезії як носій авторської свідомості й водночас як предмет зображення (“суб’єкт-в-собі” і “суб’єкт-для-себе”), маючи виразну національну визначеність, є водночас універсальним. Вивчення природи такого вочевидь унікального синтезу у творчій практиці поета вибудовує нові стратегії інтерпретації його художньої спадщини.

Список використаних джерел:

1. Аристотель. Поетика. / Аристотель ; [пер. зі старогрец. Б. Тен]. – К. : Мистецтво, 1967. – 134 с.
2. Базилевський В. О. Логіка поезії: Літозбір Миколи Вінграновського / В. О. Базилевський // Київ. – 1986. – № 4. – С. 143–150.
3. Вінграновський М. С. Вибрані твори / Микола Степанович Вінграновський. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.
4. Вінграновський М. С. Вибрані твори : у 3 т. / Микола Степанович Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004. – Т. 1 : Поезії. – 2004. – 400 с.
5. Вінграновський М. С. Народ – над партіями / М. С. Вінграновський // Літературна Україна. – 1990. – 11 жовтня.
6. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Вибрані статті / Ганс Георг Гадамер. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.
7. Голомб Л. Г. Прочитання лірики крізь призму творчої особистості автора в дослідженнях Івана Франка / Л. Г. Голомб // Голомб Л. Г. Із спостережень над українською поезією ХІХ – ХХ століть : зб. ст. / Л. Г. Голомб. – Ужгород : Гражда, 2005. – С. 13–25.
8. Дзюба І. М. Духовна міра таланту / І. М. Дзюба // Вінграновський М. С. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1986. – С. 5–22.
9. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко : [монографія] / Петро Васильович Іванишин. – К. : Академвидав, 2008. – 392 с.
10. Корман Б. О. Лірика Некрасова / Б. О. Корман. – Ижевск : Удмуртия, 1978. – 300 с.

11. Кужільна Л. В. Трагічна модель світу Миколи Вінграновського / Л. В. Кужільна // Українська мова й література в середніх школах, ліцеях, колегіумах, гімназіях. – 2004. – № 4. – С. 193–198.
12. Наливайко Д. С. Шевченко, романтизм, націоналізм / Д. С. Наливайко // Слово і час. – 2006. – № 3. – С. 3–21.
13. Рильський М. Т. Зібрання творів : у 20 т. / Максим Тадейович Рильський. – К. : Наукова думка, 1983–1990. – Т. 18 : Публіцистика. – 1988. – 760 с.
14. Салига Т. Ю. Поет – це слово. Це його життя / Т. Ю. Салига // Вінграновський М. С. Вибрані твори : у 3 т. / Микола Степанович Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004. – Т. 1 : Поезії. – 2004. – С. 5–54.
15. Смілянська В. Л. Стиль поезії Шевченка (суб’єктна організація) / В. Л. Смілянська. – К. : Наукова думка, 1981. – 255 с.
16. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
17. Талалай Л. М. Передчуття любові і добра / Л. М. Талалай // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 119–128.
18. Тарнашинська Л. Б. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти) / Л. Б. Тарнашинська. – К. : Смолоскип, 2010. – 632 с.
19. Хайдеггер М. Исток художественного творения / М. Хайдеггер // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. : трактаты, статьи, эссе. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1987. – С. 264–312 с.
20. Шумило Н. М. Під знаком національної самобутності / Наталя Микитівна Шумило. – К. : Задруга, 2003. – 354 с.